

Літературна подія

5-6 жовтня 2011 р. в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулися п'ять Єфремовські читання, присвячені 135-й річниці від дня народження Сергія Єфремова. У рамках цих читань відзначено також 120-річчя від дня народження Павла Филиповича. У читаннях та інших пов'язаних із ними заходах узяли участь науковці й письменники з Черкас і Києва, Чернівців і Запоріжжя, а також земляки видатних літераторів із сіл Пальчик і Кайтанівка Катеринопільського району Черкаської області.

Відкриваючи читання, завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського університету *В. Поліщук* схарактеризував основні літературознавчі здобутки С. Єфремова й виголосив доповідь про поетичну творчість та історико-літературні дослідження П. Филиповича. У доповіді *М. Наєнка* (Київ) йшлося про літературні дискусії С. Єфремова з ранніми українськими модерністами. Дослідження С. Єфремова, присвячені літературним впливам і розвитку національних традицій, аналізувала у своїй доповіді *Г. Александрова* (Київ). *О. Меленчук* (Чернівці) розглянула шевченкознавчі студії С. Єфремова. У доповіді *Т. Єрмашова* (Київ) йшлося про публіцистику С. Єфремова; Л. Ромашенко (Черкаси) сплинилася на дослідженнях С. Єфремова, пов'язаних із польсько-українськими літературними взаєминами. Черкаські науковці (*Л. Каун, І. Ткалич* та ін.) виголосили також кілька доповідей з питань теорії літератури й культурології.

На батьківщині С. Єфремова й П. Филиповича – у селах Пальчик і Кайтанівка – учасники читань зустрілися з жителями цих сіл, з учнями та вчителями місцевих шкіл, поклали квіти до пам'ятних знаків, встановлених ще в 1990-х роках на місцях, де стояла хата П. Филиповича (с. Кайтанівка), та на колишньому прицерковному цвинтарі, де поховані батьки С. Єфремова. Учні Кайтанівської школи запропонували композицію за творами П. Филиповича, а Пальчиківської – познайомили учасників читань із експонатами єфремовських музейних кімнат, розміщених у сільському будинку культури. Нижче друкуємо доповідь М. Наєнка¹.

Михайло Наєнко

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ І РАННІ МОДЕРНІСТИ

Найпоширеніший погляд на цю проблему зводиться до того, що вона вже нібито вичерпана: С. Єфремов, мовляв, був ретроградом у поглядах на модернізм, власне – не сприймав його, модерністи ж називали Єфремова представником патріархального сприйняття літератури, народницьким, назадницьким критиком тощо. Справа, однак, складніша, а полягає вона в тому, що й народництво – поняття багатогранне, і модернізм – явище в мистецтві неоднорідне. Щодо народництва, то його слід сприймати принаймні у двох вимірах – високе і знижене, а модернізм має щонайменше три обличчя – 1) ранній модернізм, 2) високий (або фундаментальний) модернізм і 3) модернізм запізнілий, що віщував народження постмодернізму.

Високе народництво було явищем цілком прогресивним у літературі й первісно було зв'язане з переходом письменників у творчості від офіційної (середньовічної) латини до мови народної (Данте Аліґ'єрі з його "Божественною комедією", створеною в XIV ст.). В українській літературі подібний процес розтягнувся на кілька століть, а перехід від латини до мови народу (що зафіксував "Енеїдою" І. Котляревський) мав у своїй історії ще кількостолітнє використання у творчості й науці т. зв. старокнижної української мови. Високе народництво з його вершинними явищами *романтизму* (Гоголь і Шевченко) та *реалізму* (Нечуй-Левицький та Панас Мирний) протривало аж до кінця XIX ст. і перші ознаки втоми виявило чи не у творчості Б. Грінченка та О. Пчілки. Після них стало очевидним,

¹Фрагмент доповіді опубліковано в газеті "Літературна Україна" від 24 листопада 2011 р.

що потрібне якесь нове уявлення про творчість, і воно почало формуватися у вигляді *модернізму* (з його символістськими стилями, як казав Д. Чижевський) з приходом у літературу І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Стефаніка, М. Коцюбинського й ін. Дехто з цих авторів віддав певну данину народницькому *реалізмові*, але й ставав *модерністом* (прийнято вважати – р а н н і м), що пізнавалося літературними критиками не одразу чи з певними пересторогами. До “пересторожних” належав і С. Єфремов, який входив у літературознавство саме в цей перехідний період і перехворів фактично всіма недугами, які за подібних умов бувають неминучими й навіть обов’язковими. Показовий тут приклад – художня і критична творчість І. Франка: його, умовно кажучи, “бориславський” *реалізм* подекуди ставав *натуралізмом* (як явищем передмодернізму); громадянська (народницька) лірика несподівано поступилася “чистому” модернізмові (у ліричній драмі “Зів’яле листя”, у пізніших поемах “Мойсей”, “Лісова ідилія” й ін.). Як літературний критик І. Франко привітав з’яву в літературі нового (модерного) типу мислення у В. Стефаніка та молодших авторів, а коли ставали на крило ще молодші, зокрема “молодомузівці”, його критичне перо повстало проти них з усіма навіть крайнощами; він говорив, що їхня творчість веде в такий кут, у якому можна хіба що повіситися [див.: 8, 378].

Сергій Єфремов на початку свого літературознавчого шляху зробив чи не найбільше за інших тогочасних дослідників літератури у тлумаченні вершин народницького (*романтичного* та *реалістичного*) письменства. Це тлумачення, підігрите столітнім ювілеєм “Енеїди” І. Котляревського, сподвигло його спочатку на укладання тритомної антології “Вік”, а потім і першої, найповнішої на той час “Історії українського письменства”. Цю “Історію...” можна вважати останнім спалахом романтично-реалістичного народництва як свідомості й літературознавчої методології. Виконавши сізифову працю (як історик усієї літератури), С. Єфремов бачив, що в ній пускає паростки якась цілком інша література, що подих її йде до України з європейського Заходу, а в українському письменстві вона може наробити великого лиха, бо нібито відвертається від реального життя народу. Отже, органічно вона письменству цілком чужа й від неї варто всіляко відрешуватися. Так народжуються його найбільш “одіозні” студії “В поисках новой красоты” (1902) та “На мёртвой точке” (1904), які були своєрідним антиманіфестом українського *модернізму*. Бо власне маніфестом національного *модернізму* можна назвати міркування Лесі Українки в її листі до І. Франка, який писався майже водночас зі згаданими студіями С. Єфремова, саме на межі 1902 і 1903 років. Леся Українка бачила перші вияви *модернізму* у Франковому “Зів’ялому листі” і в його ж віршах “Із дневника”, які здавалися їй “червоними”, оскільки народилися із серця, що обкипає кров’ю [див.: 10, 108 та ін.].

С. Єфремову впало в око у творах молодших тодішніх авторів О. Кобилянської, Н. Кобринської, К. Гриневичевої, Г. Хоткевича лише відлуння західно-європейської *декаденщини* та *символізму*, а конкретно в поривах “до блакиті” О. Кобилянської він помітив якусь “змістову темноту”; щодо новели “Покора” О. Кобилянської, то С. Єфремову здалося, що в ній видно лише “купу туманних образів, пересипаних уривками якоїсь філософії а la Ніцше” [3, 57]. Як знаємо, з подібними думками С. Єфремова полемізували І. Франко (стаття “Принципи і безпринципність”), Леся Українка (в одній з не опублікованих і втрачених, на жаль, статей і в листуванні) та інші його сучасники (зокрема Г. Хоткевич, К. Гриневичева, В. Дорошенко й ін.), але не завжди береться до уваги, наприклад, той факт, що він (трохи пізніше) висловлював й інакші думки про згаданих *модерністів*, зокрема й О. Кобилянську. “Пожуривши” її, наприклад, за “ніцшеанство”, “культ краси” чи “естетство” в “Покорі”, “Жебрацці”, “Під голим небом” та інших творах, С. Єфремов з великим пієтетом писав про “Некультурну”, “Природу”, “Битву” й особливо – “Землю”, де, на думку автора, є інша краса – залюбленість у природу та вміння змалювати широку картину “влади землі”, “що так позначилася на хліборобові, на його психіці й побуті, на його вдачі й переживаннях” [4, 556]. У І. Франка щодо цих творів була, сказати б, подвійна думка; зарахувавши їх до тих, де “ніжно й оригінально зображено природу і побут”, він усе одно бачив у них “багато неприродного, дрібного і претензійного” [9, 281]. С. Павличко твердила, що за такою “подвійністю” Франкової думки приховувався його цілковитий негативізм щодо модернізму, точніше – “непримиренний антимодернізм” [7, 76]. Як на мене, то цей епітет (“непримиренний”) видається трохи зарізким і тому не зовсім точним; у наведеному Франковому судженні все-таки проглядається міркувальність чи стриманість. С. Єфремов, будучи трохи молодшим за І. Франка, свої думки про О. Кобилянську й інших модерністів висловлював і гостріше, і категоричніше, що з роками (зокрема, незадовго перед останнім – четвертим арештом і засудженням у сфабрикованій справі СБУ) відбилося в його прагненні переглянути свій, сказати б, гріх молодості і якимось його пом’якшити. На таку думку наводить, принаймні один лист С. Єфремова до О. Кобилянської, який він надіслав письменниці у зв’язку з її ювілеєм у 1927 р. С. Єфремов подає цей лист у своїх “Щоденниках”, де є такі слова: “Ми різно дивимося на світ. Різно пояснюємо його події. Ріжного, може, хочемо від нього, з різних пунктів одходимо і ріжними шляхами йдемо. Але – я знаю – йдемо ми до однієї кінцевої мети, працюємо на одного господаря – на тую невідкупну правду життя, до якої кінець-кінцем зводиться і краса, і всі людські змагання... Не погребуйте ж, Вельмишановна пані, прийняти від причепливого, але не злостивого критика щире поздоровлення і бажання довгого віку, сили й невтомної енергії на всім нам потрібну і високо оцінену працю Вашу”. Після цих слів з листа

(мені не відомо, чи відповідала на нього О. Кобилянська) С. Єфремов дописав у "Щоденниках": "З Кобилянською я ніколи не стрівався. Ніколи не листувався. Але через людей знаю, що вона лихим духом на мене дихає за мої про неї статті. Нехай! А я все-таки щиро шаную її працю й бажаю всього доброго, хоч зовсім по-інакшому розцінюю її працю, ніж її хвалителі. Хоч, може, голос мій і неприємний їй буде, але я вважаю за свій обов'язок послати привітання" [6, 549-550]. Останній раз С. Єфремов згадав про О. Кобилянську в щоденниках 12 червня 1929 р. з великими докорами членом ВУАН, що вони не обрали авторку "Землі" дійсним членом Всеукраїнської академії наук. С. Єфремов називає письменницю серед найдужчих кандидатів в академіки, якої (та ще кількох кандидатів) позбулися, як він пише, з причини... неув'язки "з радянським будівництвом" [6, 773]. Тоді, виявляється, зняли свої кандидатури в академіки В. Стефанік та В. Адріанова-Перетц. С. Єфремов жалкував із цього приводу, бо їхнє місце тоді зайняли в академії люди, не дуже гідні цього звання...

До послідовників О. Кобилянської – "молодомузівців", які присвятили їй перший свій поетичний збірник "За красою" (1905), у С. Єфремова було майже таке ставлення, як в І. Франка. Прозу М. Яцківа він не просто критикував, а, по суті, ганьбив за карикатурність, з одного боку, *натуралістичного*, а з другого – *символічного* зображення життя. Він називав те зображення вигадками, "що відбилися у кривому дзеркалі цього взагалі викривленого таланту" [2, 557]. Водночас С. Єфремов помічав у М. Яцкова "справді гарні образи і в реальному, і в символічному жанрі, де він виступає з глибокими психологічними деталями і, кидajući на момент свою жовч та нестерпучу претензійність, уміє з тихою елегантністю й без звичайного очу змалювати суто людські переживання... Десь там, в глибинах його творчості, живе й тужить справді правдивий художник, який мав би силу обійтися без викривленого дзеркала та просто глянути на світ божий власним оком" [2, 558].

Поетів "Молодої музи" С. Єфремов бачив тільки як якийсь непорозуміння в літературі, як "сумний доказ власної убогості", як "бажання сказати нове слово там, де воно давно вже перестало бути новим, одшукування Америки на порожньому місці, боротьба з нібито літературними шаблонами, але якраз шаблоновими способами, перемелюванням без кінця й краю одної й тої фрази про красу, з усякими специфічними вивертами, у яких не те, що творчості, а часто й пристойності літературної не дошукатися" [2, 559]. Чи означає це, що С. Єфремов був абсолютним ворогом краси? Виявляється, що в інших авторів, які теж тяжіли до *модернізму*, поетизацію краси він уважав неабияким художнім досягненням. Серед цих авторів для нього найбільший авторитет – М. Коцюбинський. Єфремовський аналіз новели "Інтермеццо" саме з позицій краси донині, мабуть, найближчий до розуміння духу й естетики цього твору. Можна говорити про два варіанти аналізу Єфремовим новели "Інтермеццо": перший в "Історії українського письменства", а другий у монографії "Михайло Коцюбинський" (1924). В "Історії..." краса трактується як "вищий синтез", що формується в душі художника-письменника і так передається всьому людству, а в монографії слово краса навіть не вживається; вона нуртує в підтексті як наслідок зустрічі "людяного таланту" з "реальною людиною", "звичайним мужиком", який був, "наче паличка диригента, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків" [4, 294]. Я свідомо акцентую на цих фактично хрестоматійних нині думках С. Єфремова, аби підкреслити згадану на початку неоднозначність тлумачення єфремовської критики *модерністів* і багатозначність уявлень про те, що ж таке насправді було *модернізмом* і як до його народження ставилися сучасники С. Єфремова. Особливо ті, що мали на рубежі XIX-XX століть значний літературний і літературознавчий досвід. С. Єфремов, наприклад, не бачив нічого модерністського у творчості В. Стефаніка й водночас писав, що та творчість будувалася із символів, які були такими нелюбими йому в Кобилянської та "молодомузівців". Для нього мав значення спосіб побудови тих символів, але й, певно, особисте літературознавче переконання, на яке неодмінно мусиш зважати, коли хочеш виголошувати той чи той вердикт. Скажімо, стосовно творчості Лесі Українки, до якої С. Єфремов ставився, сказати б, неоднозначно.

Леся Українка до останніх днів своїх була, мабуть, зла на С. Єфремова за статтю "В поисках новой красоты" з докорами на те, що вона як авторка статті "Малорусские писатели на Буковине" (1900) безпідставно звинувачувала галицьких критиків, котрі ніяк не могли пробачити О. Кобилянській її "німецьке" в молодості виховання та літературну орієнтацію на німецькомовність. В одному з листів до М. Кривинюка Леся Українка з обуренням зазначала: "Стаття Є[фремова] написана прекапосним тоном і дуже мене обурила... Обзивається давня Конищина, і нудить мене від неї і поривається в мені душа нащадка Драгоманова". Тут прозвучав ще й черговий випадок проти О. Кониського, твори якого (разом із творами І. Нечуя-Левицького), на думку поетеси, свідчать, що наша література... дурна. Але це окрема тема, оскільки цю свою думку Леся Українка висловлювала не публічно, а в приватному листуванні. Що ж до публічності, то поетеса написала своєрідну відповідь С. Єфремову з приводу його статті "В поисках новой красоты", але та відповідь десь загубилася в архівах тодішніх журналів, і С. Єфремов так і не дізнався, що про нього думала Леся Українка. Т. Гундорова припускає, що, мабуть, у тій відповіді письменниці не тільки висловлювала якісь свої незгоди з С. Єфремовим, а й "збиралася говорити про елементарне розрізнення декадентства і символізму" [1, 83]. Може, й так, бо в С. Єфремова була щодо них (як знаємо) своя, часом дуже негативна думка. Тим часом

про Лесю Українку як поетесу він завжди залишався високої думки. Тракував її творчість, проте, переважно з позицій *реалізму* й лише один раз зауважив, що вона “стоїть ніби в центрі нашої новішої поезії” й “сама дає почин тій індивідуалістичній, на *неоромантичній* основі, поезії, що останніми часами все дужче починає у нас озиватися” [2, 524]. Отже, визнано поетесу *неоромантиком*, але аналіз її творчості, як було сказано, пропонувався С. Єфремовим у річичі *реалістичних* зв'язків літератури з дійсністю. Громадянська лірика поетеси, наголошував С. Єфремов, звучить бадьоро, з багатьма докорами рабської психології своїх земляків (“Орлині крила чуєм за плечима, // самі ж кайданами прикуті до землі”), а в особистісній, інтимній ліриці поетеси було дуже багато суму та печалі, віри і зневір'я, надії та розпачу. У всьому цьому, на думку С. Єфремова, вбачався глибокий зв'язок творчості поетеси із сучасністю, і вона перенесла цей зв'язок навіть на свої твори з далекого екзотичного минулого. “Занадто міцним ланцюгом прип'яла вона себе до сучасності, щоб могла од неї одірватися; тривоги й запити інтелігенції сучасного інтелігента чутно скрізь, хоч би в яку далеку од сучасної дійсності пушу завела її творча фантазія” [2, 527]. Ця остання думка С. Єфремова ніби правильна й неправильна водночас. Не зовсім правильна, бо він дивився на поетесу як на *реаліста*, для якого відтворення зв'язків із сучасністю було завжди не просто актуальним, а своєрідною ідеєю-фікс. Якби С. Єфремов побачив у ній ще й активного прихильника *неоромантизму* (як одного зі стилів *модернізму*), то йому довелося б констатувати, що саме цей стиль виводив поетесу далеко за межі сучасності, пов'язував її героїв з вічністю. Тому ці герої значущі не лише для сучасності, а й для минулого та майбутнього.

У згаданому листі С. Єфремова до О. Кобилянської було ще й своєрідне вибачення, що в бойовій атмосфері тодішніх буднів йому вдавалося торкатися тільки побіжно й однобічно її творчості; я буду щасливий, казав він, якщо доля дозволить йому сказати й більше, “сказати усе, на що Ваші (Кобилянської. – М. Н.) твори надихнути можуть” [6, 550]. Щось подібне С. Єфремов міг би повторити і щодо творчості Лесі Українки та інших ранніх *модерністів*, але з методологічного боку це були би просто слова й не більше. С. Єфремов міг написати “більше” (скажімо – монографічну роботу) тільки про когось із *реалістів*, а *модерністи* йому були, мабуть, (не по силах (чи не до смаку) за визначенням (як прийнято зараз говорити). Для написання про них монографій потрібен інший літературознавчий інструментарій чи, можна сказати, інший термінологічний апарат. Володіли ним у часи С. Єфремова представники не історичної (як він), а іншої – філологічної школи. Бачити їх С. Єфремов бачив, одного з них (М. Зерова з його працею “Нове українське письменство”) навіть привітав, хоч у рецензії на те “Нове українське письменство” висловив і застереження, що філологічна методологія здається йому не зовсім прийнятною. Вона не здатна, на його думку, охопити *весь* літературний матеріал і штовхнула того ж М. Зерова на хибне розуміння української літератури як літератури провінційної чи трактування віршованого розміру “Енеїди” І. Котляревського як наслідування російських зразків, а не зразків власне української традиції – з її великодніми та різдвяними віршами тощо [5, 684-688]. Тут можна було б детальніше сказати, чому в С. Єфремова з'явилися ці інколи слухні, а часом і не дуже слухні зауваження М. Зерова, однак доводиться утриматись, бо це вже тема іншої розмови, розмови про літературу й літературознавство не раннього, а зрілого, високого українського *модернізму*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму: Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
4. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране. Статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002.
5. Єфремов С. [Рецензія на кн.] Зеров М. Нове українське письменство... // Єфремов С. Вибране. Статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002.
6. Єфремов С. Щоденники 1923-1929. – К., 1997.
7. Павличко С. Теорія літератури. – К., 2002.
8. Франко І. Маніфест “Молодої музи” // Франко І. Твори: У 20 т. – К., 1955. – Т. XVI.
9. Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50.
10. Українка Леся. Твори: У 10 т. – К., 1965. – Т. 10.

Отримано 19 жовтня 2011 р.

м. Київ

